

**Міністерство освіти і науки України
Київський національний університет імені Тараса Шевченка
Навчально-науковий інститут філології
Кафедра фольклористики**

**ЗАРОДЖЕННЯ, РОЗВИТОК ТА ПЕРСПЕКТИВИ
КРАСЗНАВЧОГО РУХУ НА ЛИСЯНЩИНІ**

Кваліфікаційна робота
освітнього ступеня «бакалавр»
студента 4 курсу
освітньої програми «Етнокультурологія
з поглибленим вивченням іноземної мови»
спеціальності – 034 Культурологія
Олександра Ігоровича Махині

Науковий керівник:
д. філол. н, доц. Олеся НАУМОВСЬКА

**КИЇВ
2024**

АНОТАЦІЯ

Кваліфікаційна робота «Зародження, розвиток та перспективи краєзнавчого руху на Лисянщині», виконана здобувачем вищої освіти освітнього ступеня «бакалавр» денної форми навчання Махиною Олександром Ігоровичем присвячена дослідженню актуальних питань історичного поступу краєзнавства в Середньому Подніпров'ї, а саме, в Лисянському районі Черкаської області.

Метою дослідження є поглиблення та упорядкування краєзнавчих розвідок Лисянщини в умовах необхідності збереження історичної й культурної ідентичності українців, викликані процесами формування національної свідомості.

Для досягнення поставленої мети сформульовані такі **завдання**: дослідження джерельної бази краєзнавчого руху на Лисянщині; упорядкування топонімії Лисянського району в розрізі його історичного розвитку; встановлення періоду зародження краєзнавства в регіоні, визначення етапів його розвитку; з'ясування чинників, які сприяли розвитку краєзнавства і тих, які стримували цей процес; з'ясування імен дослідників, які зробили вагомий внесок у розвиток краєзнавства регіону; виокремлення тем наступних краєзнавчих досліджень.

Об'єкт дослідження: краєзнавчий рух на Лисянщині.

Предмет дослідження: процес становлення та розвитку краєзнавчого руху на Лисянщині з часу його виникнення до сьогодення.

Методологія дослідження представлена сукупністю загальнонаукових та спеціально-історичних методів, таких як аналіз, синтез, узагальнення, порівняння, оцінювання. Серед спеціально-історичних методів дослідження використані хронологічний, статистичний, метод систематизації, проблемний метод. Методи дослідження ґрунтуються на поєднанні принципів історизму та об'єктивності.

Робота складається зі вступу, двох розділів, висновків до них, загальних висновків, списку використаних джерел.

Ключові слова: краєзнавство, краєзнавчий рух, принцип історизму, історичні джерела, етнологічні джерела.

ABSTRACT

The qualification work "The origin, development and prospects of the local studies in Lysianka district" is performed by the bachelor full-time student Makhynia Oleksandr Ihorovych. The work is dedicated to the research in topical issues of the local studies historical progress in the Middle Dnieper region, namely, in Lysianka district of Cherkasy region.

The goal of the work is to organize and deepen the local history research of Lysianka district in the conditions of the urge to preserve the historical and cultural identity of Ukrainians, caused by the processes of national consciousness development.

To achieve the goal, the following tasks were formulated: research of the source base of the local history movement in Lysianka district; arrangement of the toponymy of the territory in its historical formation; establishing the period of origin of local history and stages of its development; finding out the factors contributing to the development of local studies and those that restrained this process; identifying the names of researchers, significantly contributing to the development of local studies in the region; highlighting the topics of subsequent regional studies.

The object of the study: the local studies in Lysianka district.

The subject of the study: the process of formation and development of the local studies in Lysianka district.

Research methodology is represented by a set of general scientific and special historical methods, such as analysis, synthesis, generalization, comparison, evaluation. Among the special-historical research methods, chronological, statistical, systematization, and problem methods are used. Research methods are based on a combination of the principles of historicism and objectivity.

The work consists of an introduction, two chapters, conclusions to them, general conclusions, a list of used sources.

Key words: local studies, local history movement, the principle of historicism, historical sources, ethnological sources.

ЗМІСТ

ВСТУП

РОЗДІЛ I Лисянщина крізь призму історичного розвитку

- 1.1. Дослідження походження Лисянки
- 1.2. Історія краю в переказах та легендах
- 1.3. Лисянка в польських джерелах
- 1.4. Козацький період в лисянських топонімах

Висновки до розділу I

РОЗДІЛ II Особливості становлення краєзнавства на Лисянщині

- 2.1. Теоретичні засади поняття «краєзнавство»
- 2.2. Витоки краєзнавства Лисянського краю
- 2.3. Розвиток краєзнавчого руху Лисянщини
- 2.4. Краєзнавчі розвідки регіону новітньої доби

Висновки до розділу II

ВИСНОВКИ

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

ВСТУП

У час духовного відродження української нації ми все уважніше вдивляємося в минуле, усе частіше звертаємося до історичної спадщини українського народу.

Наразі, коли роль України в світовій історії та культурі її ворог намагається всіляко применшити та знецінити, актуальним завданням є дослідження та збереження національної пам'яті, свідомості, самовираження нашого народу, які попри потужні спроби русифікації встояли, зберегли своє сакральне значення та не піддалась негативним впливам зовні.

З огляду на циклічність історії, через 30 років після розпаду Радянського Союзу, його наступниця Росія на окупованих українських територіях знову утискає базові права людини. Це стосується не лише права на громадянство та свободу думки, а й на національну ідентичність.

Саме тяжкі для держави часи, як от Революції гідності чи сучасна повномасштабна війна, змушують українців усе більше замислюватися та свідомо звертатися до витоків власної автентичності.

Український історик Петро Тронько стверджував, що для України краєзнавство – не лише міцний фундамент історичної пам'яті, а й форма самозахисту від ударів долі. У роки незалежності саме краєзнавство стало дієвим засобом патріотичного виховання [23, с. 3]. Це той чинник, який формує зв'язок поколінь, національну свідомість; викликає почуття гордості та усвідомлення причетності до краю, де творилася історія регіону та держави в цілому. На думку голови Черкаської обласної спілки краєзнавців Василя Мельниченка, «Сучасне краєзнавство – не тільки система регіональних досліджень і навчальна дисципліна в закладах освіти,

а й широкий громадський рух, спрямований на вивчення, охорону та використання історико-культурної спадщини» [23, с. 6].

Актуальність теми полягає в тому, що Лисянщина є скарбницею старовини, багатою на історичні постаті та події, витоки яких ідуть із глибини віків. Проте в історії краю є не досліджені факти, які потребують детального і глибокого вивчення. Не менш важливим завданням є зберегти імена тих дослідників, хто закладав основи краєзнавчого руху регіону, зберіг історичну пам'ять про край, чиї дослідження сприяють патріотичному вихованню багатьох поколінь.

Мета дослідження: поглибити та упорядкувати краєзнавчі розвідки Лисянщини в умовах необхідності збереження історичної й культурної ідентичності українців, викликані процесами формування національної свідомості.

Для досягнення поставленої мети необхідно реалізувати такі **завдання:**

1. Дослідити джерельну базу краєзнавчого руху на Лисянщині;
2. Упорядкувати топонімію Лисянського району в розрізі його історичного розвитку;
3. Встановити період зародження краєзнавства в регіоні, визначити етапи його розвитку;
4. З'ясувати чинники, які сприяли розвитку краєзнавства й ті, які стримували цей процес;
5. З'ясувати імена дослідників, які зробили вагомий внесок у розвиток краєзнавства регіону;
6. Виокремити теми наступних краєзнавчих досліджень.

Об'єкт дослідження: краєзнавчий рух на Лисянщині.

Предмет дослідження: процес становлення та розвитку краєзнавчого руху на Лисянщині з часу його виникнення до сьогодення.

Методологія дослідження представлена сукупністю загальнонаукових та спеціально-історичних методів. До них належать аналіз, синтез, узагальнення, порівняння, оцінювання. Серед спеціально-історичних методів дослідження в ході написання роботи були використані хронологічний, статистичний, метод систематизації, проблемний метод. Методи дослідження ґрунтуються на поєднанні принципів історизму та об'єктивності. Принцип історизму дозволив на основі розгляду всіх історичних фактів, явищ проаналізувати та вивчити фактаж у його розвитку з точки зору історичних обставин.

Наукова новизна полягає в тому, що історія краєзнавчого руху на Лисянщині вперше розглянута цілісно, шляхом висвітлення всіх етапів від початку його становлення до сучасності. Подальшого вдосконалення набули ті наукові питання, що стосуються малодосліджених аспектів розвитку краєзнавства, зокрема, досліджено розвиток краєзнавчого руху в школах району; проаналізовано висвітлення краєзнавства на сторінках районної газети.

Теоретична і прикладна характеристика роботи. Теоретичні результати наукової роботи органічно доповнюють комплекс науково-краєзнавчих знань про історичне минуле Лисянщини. Одержані в ході дослідження висновки можуть бути використані для подальших наукових розвідок, публікацій, краєзнавчих і публіцистичних статей, збірників тощо.

Структура роботи. Робота складається зі вступу, двох розділів, висновків до них, загальних висновків, списку використаних джерел.

РОЗДІЛ І. ЛИСЯНЩИНА КРІЗЬ ПРИЗМУ ІСТОРИЧНОГО РОЗВИТКУ

1.1. Дослідження походження Лисянки

Черкащину часто асоціюють із вотчиною українського козацтва і його славетним гетьманом Богданом Хмельницьким, а також із місцем, де народився український Кобзар, Тарас Григорович Шевченко. Лисянщина як частина Черкащини є дотичною до всіх історичних процесів, які тут мали місце крізь віки.

Джерельна база, яка сприяла б більш глибокому дослідженню історії Лисянщини, є недостатньою і не повністю доступною. Це пояснюється довготривалим перебуванням українських земель під владою іноземних держав. Багато джерел, археологічних, історичних праць, описів, статистичних звітів, карт, таблиць містяться в польських та російських архівах, музеях. Окрім офіційно зареєстрованих документів, варто також взяти до уваги перекази та легенди, що висвітлюють давню історію краю.

Втім, фокусуючись на рукописних джерелах, одним із найдавніших вважаємо карту, укладену французьким інженером Бопланом, який перебував на службі у польського короля. 1639 року за дорученням короля Владислава IV Боплан намалював карту, яку 1648 року видав картограф Вільгельм Гондіус [8]. На карті зображені населені пункти сучасної Лисянщини: Боярка, Кам'яний Брід, Лисянка.

Важливим джерелом інформації про Лисянщину є праця «Розмова про польську корону» польського історика-мемуариста Євстахія-Антонія Івановського, яка вийшла у Кракові в 1873 році, в якій містяться відомості з історії краю за часів перебування його у складі Речі Посполитої [26].

У 1884 році у Варшаві Філіпом Сулімерським, Броніславом Хлебовським та Владиславом Валєвським був підготовлений і виданий п'ятий том «Географічного словника Королівства Польщі та інших слов'янських країн» [23], у якому зазначалися території, які входили до складу Речі Посполитої. На сторінках 302-308 описана історія заснування Лисянки та події, які відбувалися у містечку з кінця XVI ст. по 70-і роки XIX ст.

У збірці «Zródła dziejowe» («Історичні джерела. Польща XVI століття») за 1897 рік авторства А. Павінського та О. Яблоновського [26] містяться відомості про землі, які відійшли до Речі Посполитої після Люблінської унії 1569 року. Тут, на ст. 121, знаходять найдавнішу згадку про Лисянку, датовану 1593 роком.

Джерелами для вивчення історії Лисянщини є також матеріали, створені за часів перебування України у складі Російської імперії. У 1822 році російський історик Дмитро Бантиш-Каменський опублікував працю «Історія Малої Росії з часів її приєднання до Російської держави» [3], де містяться відомості про те, що батько Богдана Хмельницького, Михайло, – уродженець Лисянки. Про лисянське походження Хмельницьких говориться й у Літописі Самовидця, в «Історії Малоросії» Миколи Маркевича та в інших джерелах.

«Археологічна карта Київської губернії» Володимира Антоновича [2], опублікована у 1895 році, дає відомості про скіфські кургани, в тому числі й на Лисянщині.

Не зважаючи на надмірну ідеологізацію, висвітлення історії з позицій марксизму-ленінізму, важливим джерелом для вивчення історії походження Лисянки є багатотомна «Історія міст і сіл України» за редакцією П. Тронька [39]. Це була перша фундаментальна праця цього спрямування, яка складалася з 26 томів і висвітлювала історію всіх населених пунктів України. Перший її том вийшов у 1968 році, а в 1972 році – «Історія міст і

сіл Української РСР. Черкаська область. Т. 24». Редакційну колегію Черкаського тому очолив О. Стешенко. Матеріали по Лисянському району підготували: О. Вдовиченко, М. Гончар, С. Дяченко, С. Савранський, В Черчук, К. Шостак, А. Яцюк, а саме по Лисянці – М. Бушин, О. Даценко, І. Казінкін, І. Кондратюк, М. Лубко.

1993 року упорядкована хрестоматія «Наш рідний край» у двох томах для учнів загальноосвітніх шкіл, упорядники: А. Кузьмінський, Г. Суховершко, В. Чудновський.

У роки незалежності України з'явилися дослідження місцевих краєзнавців, у яких вони торкаються окремих аспектів історії Лисянки. Це роботи і статті О. П. Балабан, І. К. Безвершенка, О. М. Березовського, М. І. Бушина, О. О. Вдовиченка, Ю. М. Вовкотруба, О. В. Гаврилюка, І. Л. Горбенка, М. П. Демчука, М. Т. Лавреги, М. П. Лубка, Н. С. Товкач, В. М. Щербатюка. Саме із зазначених джерел дізнаємося про основні етапи становлення населених пунктів Лисянщини, етимологію власних назв та топонімів регіону.

Історія Лисянського краю сягає глибокої давнини. У цій місцевості завжди були сприятливі умови для проживання людей.

У долині річки Гнилий Тікич знайдені археологічні артефакти, що відносяться до часів неоліту: кам'яні сокири, молотки. Осілі племена могли займатися землеробством і скотарством, полювати звірів і ловити рибу.

Археологічні знахідки часів енеоліту (IV-III тис. до н.е.) в районі сіл Почапінці, Смільченці, Дібрівка, Будище, Чаплинка, Семенівка, Шубині Стави свідчать про наявність тут поселень трипільської культури. Землі Лисянського району, як і інші території Середнього Подніпров'я, були прикордонними між осілими хліборобськими та кочовими скотарськими племенами. Під натиском кочовиків, близько 2 тисяч років до н.е. трипільська культура перестала існувати [29].

На території Лисянщини у VII ст. до н.е. з'явилися скіфські племена. До нашого часу збереглися скіфські кургани, які в 1895 році відомий український історик Володимир Антонович вніс в «Археологічну карту Київської губернії». Дослідник давнини доводить наявність курганів на Лисянщині: 5 – у Бужанці, 3 – у Федюківці, по одному в Рідкодубі і «Бакумова могила» в Боярці. Скіфські поховання знайдені також на околицях селища Лисянка, сіл Виноград, Дашуківка, Кам'яний Брід. А поблизу села Журжинці знайдені залишки скіфського городища, яке займало площу 700 гектарів, мало дві лінії укріплення: зовнішню (земляний вал і рів) та внутрішню, що охоплювала 50 гектарів [2].

У III – першій половині V ст. на території Лисянського району проживали племена черняхівської культури. Залишки їхніх поселень знайдені в селах Почапінці, Чаплинка, Хиженці, Журжинці. Залишки городища часів черняхівської культури біля сіл Хиженці і Журжинці досліджував і описав місцевий краєзнавець І. Безвершенко: «... дане городище займало площу близько 45 гектарів, споруди знаходилися одна від одної на відстані 50-70 метрів, їх площа складала 0,05-0,06 гектара. Жителі користувалися глиняним посудом, який виготовляли на гончарному крузі. Вражають своєю величиною полив'яні тарелі, які в діаметрі складають 70 см» [6].

У IV–IX століттях на території району проживали племена полян. На околицях сіл Журжинці та Хиженці збереглися змійові вали того часу, довжина яких сягає 10 кілометрів. Як свідчать дослідники, Лисянщина була південним кордоном Київської Русі, тому потерпала від постійних набігів кочових племен – печенігів і половців [22].

Як бачимо, давня історія Лисянського краю ховає багато таємниць, більшість із яких можна трактувати тільки на основі речових джерел – археологічних та історичних знахідок, оборонних споруд і припускень

істориків, місцевих краєзнавців. Важливими також є етнографічні джерела, що передають звичаї та традиції тих давніх часів.

1.2 Історія краю в переказах та легендах

Історичні назви окремих об'єктів селища та сіл району приваблюють і зацікавлюють своїм походженням. Громова вода, Карлсбад, Калиновий Кущ, урочища «Добридень», «Вовкове», Бордюгова гора, назви окремих частин Лисянки – Замостя, Забашта, Загребля, Монастирок, що дійшли до нас із давнього минулого, спонукають пізнати, зібрати в єдине ціле і донести до нащадків історію їхнього походження.

Існують різні точки зору щодо походження назви «Лисянка». Зокрема, вважають, що назва селища походить від слова «лисіна», тобто місце, де немає дерев; від Лисої гори, яку нині називають Бордюговою, що знаходиться між Лисянкою та селом Почапінці; від річки Лиски. Одну із версій розповідає легенда:

«Було те давно. Стояла темна тиха ніч, сторожа на валах Тікичанського городища час від часу гупала у біла і перегукувалась між собою. Пахло весною: молодим листям, що тільки-но ледь розпукувалося, і свіжозораною землею. Поселяни спали. Раптом – зойк, і знову тиша. Один із сторожі принишк, вдивляючись у темінь. Нікого, ні шелесту, тільки десь прокричали перші півні. Та що це? Якась довга тінь промайнула від валу, за нею – ще одна. Жахливий здогад обпік мозок, різонув серце. Прислухався ще й почув чужинський лемент. Сумніву не було – ординці.

– Татари! – Закричав щосили. – Люди, татари! – І мотнувся вбік. Та не встиг він добігти до вічового дзвона. Дужі руки схопили його, кинули об землю, нога чужинця стала на груди, по горлу різонула крива шабляка...

Мало хто з поселян лишився живим, сховавшись в густих чагарях верболозу і ожини на березі Тікича. Гарних молодниць і дівчат, малолітніх хлопчаків і парубків забрали татари з собою. У чужині виростуть хлопчаки побусурманені й колись, забувши, якого вони роду-племені, прийдуть у своє городище безсердечними яничарами – творити зло ще страшніше, аніж те, що створили нині ті, хто погнав їх на чужину...

Городище диміло головешками. Ординці пішли далі на північ, а Тікич наповнився тілами вбитих. Три дні текла вода червона. Лежали люди у воді, заплутавшись у верболозі. Загнів Тікич, бо нікому було хоронити загиблих. Через роки втікачі з-під литовсько-польського гніту почали селитися на Лисому городищі. Почали по-новому називати своє поселення, бо вигоріло воно і стало зовсім лисе серед густих навколишніх лісів. Стара назва забулася, стерлась із пам'яті. Нові люди – нова назва. Гнилим став Тікич» [40].

Саме така легенда дійшла до наших часів про походження назви Лисянка і річки Гнилий Тікич, на якій стоїть селище.

Ще одна легенда відносить нас у часи татарських набігів. Її записав місцевий краєзнавець Іван Безвершенко. Є в Лисянці скеля, з якої тече джерельна вода. Це місце називають «Громова вода». Ось про що розповідається у легенді:

«Одного погожого ранку дівчина Маруся, що з Лисянської Цоколівщини, вийшла в поле вибирати коноплі. Коли сонце піднялося вже високо, вона стомилася і присіла в затінку перепочити. Аж тут бачить: серед ясного неба з'явилася дивна хмара. Це була хмара від копит татарської орди. В голові промайнули страшні картини того, як ще недавно забрали в полон її молодших сестру і брата. Що робити? Куди подітися Марусі? З одного боку – орда, з іншого – гранітна скеля. Полон чи смерть? Маруся вибрала смерть і стрибнула в безодню...

Раптом небо затягли чорні хмари. Стемніло. Вдарив грім. Величезний спалах освітив левади, річку, поле. Дощ лив, як з відра. День і ніч блискавки розривали навпіл небо і землю. Одна з блискавок розколола гранітну скелю, з якої Маруся пішла у вічність.

На ранок все стихло і люди побачили, як з величезної скелі пробивається струмок прозорої джерельної води, перетворюючись потім у червоний потік, а поруч виріс кущ червоної калини.

Чистий струмок – то сльози дівчини Марусі, а червоний потік – то плач усієї України» [18].

У I половині XV століття, щоб захиститися від татарських набігів, в Лисянці збудували добре укріплений замок, адже поблизу поселення проходив Чорний шлях і межа з Диким полем. Не зважаючи на небезпеку, такі замки ставали центрами заселення безлюдного краю.

Походження назви села Почапинці історик і краєзнавець М. Лаврега також пов'язує із набігами татар. Він трактує назву від двох слів «поча» і «ченці», що означає монахи на болоті. Михайло Теофанович розповів давню легенду, згідно якої під час набігу татар ченці одного із місцевих монастирів залишили його і подалися у малодоступні заліснені місцеві болота, заснувавши там поселення.

Цікаву легенду про походження назви села Дашуківка розповів краєзнавець В. Костенко: «Цю легенду я знаю з дитинства. Старожили розповідали, що ніби першим поселенцем села був Кивка, сторож пасіки, яка належала Лисянському панові. Кивка загинув під час татарської навали, грабіжники полонили його сім'ю, а все навкруги спалили. Жителі навколишніх сіл говорили, що там, де жив Кивка, нічого не лишилося, окрім його душі. Звідси й назва села – Дашуківка (душа Кивки)».

Про набіги татар свідчать не тільки легенди, а й приказки та дитячі страшилки, які й до цього часу вживають місцеві жителі: «Непроханий гість – гірше татарина», «Налетіли як татари», «Як орда пройшла», «Бабай іде».

Отже, як показали дослідження, історія краю XIV – I половини XVI століть представлена в регіоні переважно усними джерелами: легендами, переказами, приказками, страшилками й тісно переплітається з історією порубіжних із Диким полем земель, які постійно потерпали від набігів татарських орд. Про це свідчить і той факт, що колись залюднений край перетворився на пустище. Особливу цінність складають легенди про походження назв Лисянка, Гнилий Тікич, Почапинці, Дашуківка та урочища «Громова вода».

1.3 Лисянка в польських джерелах

Поляки з'явилися на території Лисянщини після підписання Люблінської унії. Їх приваблювали широкі українські простори, родючі ґрунти, роботящі люди. Саме із польських історичних джерел ми черпаємо перші писемні відомості про наш край, що датуються кінцем XVI століття. Польський історик і етнограф Олександр Яблонський у дослідженні «Zródła dziejowe» («Землі руські. Україна»), що ввійшло до «Історичних джерел. Польща XVI століття» у XXII томі описав землі, які відійшли до Речі Посполитої після Люблінської унії. Серед них: «Округа Канівсько-Корсунська охоплює нижні течії Росі і її притоки Росави (Богуслав, Корсунь), веде від Ольшани до болота Ірдинь (Городище), вододілу Гнилого Тікича (Лисянка) і до берега Угорського (Буки)» [26, с. 32].

У цьому ж джерелі на сторінці 121 знаходимо першу найдавнішу згадку про селище, яка датується 1593 роком: «Валентин Чермінський за доблесні заслуги ... отримує пустище Лисянку з великою територією по Гнилий Тікич...» [26, с. 121]. Наступна згадка датується 1622 роком. Історики припускають, що у період між 1593–1622 рр. місто занепало, можливо, було зруйноване кримськими татарами [19].

За універсалом короля Сигізмунда III, виданим 28 червня 1622 р., привілей на «Лисянське пустище» одержав Ян Данилович – руський воєвода. Місту було надане Магдебурзьке право. З того часу Лисянка почала відбудовуватись швидкими темпами. Ян Данилович, насамперед, взявся за удосконалення фортечних укріплень міста. Місцеві жителі значно розширили й поглибили рови навколо Лисянки і насипали високі земляні вали. Для воєводи був відновлений, а можливо, і збудований новий кам'яний замок із бійницями, що мав чотирикутну форму. В центрі міста піднімалася висока башта для кругового огляду навколишньої місцевості. Під крилом замку селилися міщани; кожний міщанин зобов'язувався мати добру рушницю, не менше двох фунтів пороху, шістьдесят куль і повністю підкорятися комендантові. Володар, зі свого боку, надавав оборонцям замку різні пільги й випрошував у короля для їхнього збагачення ярмарки, що приваблювало поселенців [39].

Про існування замку нагадують назви окремих частин Лисянки, що збереглися до цього часу. Так, дотепер частина Лисянки, яка колись розмішувалася за вартовою баштою, носить назву «Забашта»; та, що містилася за греблею, – «Загребля»; та, що за мостом, – «Замостя» [17].

Від замку були прориті підземні ходи, які уможливлювали втечу від небезпеки, бойові вилазки для захисту міста; також вони були шляхом, через який поповнювали запаси води та їжі. Перекази старожилів, дослідження обвалів дають підстави стверджувати, що підземні лабіринти беруть свій початок від центра міста. Місцеві краєзнавці стверджують, що два такі ходи проходили під річкою Гнилий Тікич: один виходив на Калайдину гору, інший – на Монастирок [19].

З того часу Лисянка відігравала важливу роль у боротьбі з татарськими набігами. До наших днів селище зберігає сліди минулого: рови і насипи на межах колишньої фортеці, руїни костелу, підземні ходи [17].

Після смерті Я. Даниловича, у 1628 р. місто перейшло у володіння його вдови Софії, яка 1631 р. передала управління синові Станіславу. 1636 року, під час бою загону козаків з кримськими татарами, С. Данилович потрапив у полон, згодом йому відрубали голову. Місто і все майно перейшло по лінії сестри до родини Собеських [19].

На початку XVII ст. на Правобережній Україні посилюється польський гніт, а у 1630-х рр. починаються масові селянсько-козацькі виступи. Селяни Лисянщини у 1630 р. влилися до війська Тараса Трясила. Вони взяли за зброю, а в кого її не було – за вила і дрюччя. Повсталі вигнали з міста польську шляхту. На Великдень того ж року, з метою помсти, коронний стражник Самійло Лащ разом із групою жовнірів увійшли до Лисянки. Значна кількість місцевого населення була на богослужінні у церкві. Загін С. Лаща вдерся до церкви і вирізав усіх людей разом із дітьми й церковнослужителями. Як писав львівський літописець, банда Лаща вбивала всіх «быле бы только Русин» [25]. Селище знову було спалене.

Таким чином, констатуємо, що на початку XVII ст. Лисянка відродилася як прикордонний пункт з укріпленою фортецею, де було встановлено велику кам'яну плиту – знак польсько-литовських та турецьких володінь (за переказами старожилів, ця плита існувала до 1907 року, і була використана для будівництва лисянського млина). Татарські набіги, хоч і становили небезпеку, не заважали жителям Лисянки скористатися підземними ходами і опинитися на відстані 3–4 кілометри від центру містечка. Неоднозначно склалися відносини містян із поляками, які, з одного боку, укріплювали місто, а з іншого, через непокору лисян – знищували, як це сталося в 1630 році.

Залишки польського панування збереглися у назвах сіл Мар'янівка і Погибляк. Так, земля, де нині заходиться село Мар'янівка, у XVII столітті входила до складу Брацлавського воєводства. За легендою, ці землі згодом

перейшли графу Потоцькому, який програв їх у карти поміщиці Мар'яні. Нова власниця збудувала на виграних землях маєток, а 1880–1885 роках заклала парк, що охоплював сорок гектарів. Саджанці і насіння для парку завозили з Австрії, Нідерландів, Швейцарії, Канади. Панський маєток та залишки парку збереглися і до нашого часу (срібляста липа, канадська сосна). Коли дочка Мар'яни, Біба, одружилася з польським паном Козаковським, який проживав в Умані, маєток і парк були передані Бібі як весільний подарунок.

Історія походження села Погибляк відносить нас до часів «паліївщини». Так, за переказами, поблизу поселення відбувся бій Семена Палія з поляками, у якому всіх ворогів було знищено, тому люди назвали це поселення місцем, де «погиб лях». За іншою легендою, через місцевість, де тепер розташоване село, проходив чумацький шлях. Виснажені й стомлені чумацькі валки зупинялися на перепочинок у заїздах, які будувалися для чумаків обабіч доріг через кожні 30–40 верст. Такий заїзд і корчма були й на тому місці, де виросло сучасне село Погибляк. Ними володів поляк. Коли пан помер, то місцеві жителі говорили заїжджим: «Погиб лях».

1762 року привілей на володіння Лисянкою одержав Ян Яблонський. Яблонський надбудував замок, спорудив сторожові вежі, розвів розкішні сади, загатив річки Тікич і Лисянку, побудував великі млини, розширив містечко й збільшив ярмарки. Таким чином, Лисянка збагатіла й стала центром торгівлі; навкруги неї почали виростати хутори й села. «Мури замку були високі й зубчасті з прорізаними бійницями та двома круглими вежами. Із-за цих стін піднімалася над мурами гостра, вкрита черепицею, покрівля самого замку. Великий кам'яний замок із флігелями, які разом з головною будівлею становили чотирикутник. Посередині замок мав два поверхи, були ворота. Крім того замок був обнесений високим дубовим

палісадом і мав інші дерев'яні ворота, також пристосовані для оборони замку» [31].

У 1768 році Лисянка стала одним із центрів Коліївщини. Існують свідчення, що біля Лисянки відбулася зустріч двох гайдамацьких ватажків – Максима Залізняка та Семена Неживого в урочищі, яке в народі називають «Добридень», ніби так привіталися один із одним повсталі загони. Загони М. Залізняка зупинялися в Лисянці, йдучи на Умань.

У радянську добу частина місцевих краєзнавців стверджувала, що в урочищі «Добридень» зустрілися загони Івана Гонти і Максима Залізняка, але подальші дослідження і розповіді старожилів заперечили цей факт – Гонти не було в Лисянці, а от загони Семена Неживого дійсно проходили через містечко.

Саме у лисянський замок, налякані розмахом повстання, за сотні верств їхала польська шляхта і євреї, намагаючись захиститися від гайдамаків. Максиму Залізнятку, з допомогою місцевих мешканців, вдалося увійти в замок.

Про велику різню, яка відбулася в Лисянці, Т. Г. Шевченко написав у поемі «Гайдамаки».

У гайдамацькому русі брали участь жителі сіл Будищ, Бужанки, Вотилівки, Кам'яного Броду, Почапинець, Шестеринець, Яблунівки. Про це свідчать протоколи зізнань повстанців, що зберігаються у Кодненській книзі.

Після поразки Коліївщини, польський уряд жорстоко покарав повсталих. У Лисянці вирізали 600 молодих чоловіків і юнаків. За народними переказами, лисянські дівчата на знак жалоби протягом 100 років уплітали в коси, поряд із червоними і блакитними стрічками, – чорні. Український поет М. Рильських описав цей факт у своєму диптиху «Українки».

Із польських часів до нас дійшла назва урочища «Карлсбад» (в народі «Калісбад»), яке розташоване в селищі на правому березі річки Гнилий Тікич. У цій місцевості виходять на поверхню кілька джерел, два з яких досить потужні. Джерельна вода, насичена залізом та іншими мінералами, розтікаючись із джерел берегом річки, утворює червоно-бурий осад. Джерела мають цілющі властивості. За аналізом гідрохімічної лабораторії м. Києва, за лікувальними якостями вода урочища «Калісбад» рівнозначна Березовській воді.

З історичних довідок відомо, що на початку XIX ст. Лисянка перейшла у володіння до коронного гетьмана Польщі Францішека Ксаверія Браницького. Гетьман поселив на лисянських землях багато чиншової шляхти. Через певний час Браницький продав Лисянку Юзефу Корвін-Моржковському. Моржковський відбудував маєток у Лисянці, зруйнований під час Коліївщини 1768 року, а дружина Юзефа, Каролова, заснувала в Лисянці притулок для хворих. 1820 року біля маєтку була побудована водолікарня. На правому березі Тікича виходили залізисті джерела, води яких звели в один загальний резервуар. Із цього резервуара вода розтікалась у ванни, розміщені в окремих приміщеннях в особливій будівлі – купальні, пристосованій для лікувальних процедур [22].

Водолікарня одержала назву від своєї господарки – «Карлсбад», за аналогією зі всесвітньовідомим курортом Карлові Вари (Карлсбад) у Чехії, який був заснований ще у XIV столітті.

У 1840-х роках Лисянка переходить до рук князів Радзивілів. За часів Радзивілів вишукане панство з Вільно, Кракова, Варшави лікувалося в «Карлсбаді».

Відомий письменник Пантелеймон Олександрович Куліш у своїх спогадах писав, що коли він важко захворів, то лікувався в багатьох місцях, але ніщо йому ніде не допомагало, доки не приїхав до Лисянки, де приймав цілющі ванни в «Карлсбаді» та позбавився своєї страшної недуги.

У Лисянському історичному музеї ім. Т. Шевченка зберігається копія листа П. Куліша до Д. Каменського від 16 липня 1860 року. В ньому написано: «Де я тепер? Знову зачепився, знайшовши в Лисянці пречудовий сад. Він гарний не лише річкою Тікичем, не тільки скелястими берегами, але й своєю запущеністю. Власники давно його полишили, і тільки рибалки та сторожі володіють ним. Вчора я купався, стрибаючи зі скали в трисажневу глибину; потім пив пречудову воду з пречудової кам'яної криниці; потім слухав дзюркотіння мінеральних джерел, які течуть в скелясту і де-не-де зарослу високими бур'янами річку. Деревя тихо шуміли. Вдалині гуркотів грім; хмари велично насувалися і затемнювали водне дзеркало. Я вирішив провести в цій картинній самотності кілька днів. У саду – будиночок, немов хатинка; навпроти – напівзруйнована будівля мінеральних ванн... Отримав від управителя дозвіл зайняти хатинку в саду, і з сьогоднішнього ранку я віддаюся всім насолодам буття: тобто купаюся в річці, або беру в тій будівлі ванну залізистої чи то сірчистої води. Тут же ловлять рибу, і я вибираю будь-яку для юшки... Навколо – поля, усіяні копами і женцями...» [19].

Про мінеральні властивості лисянських джерел здавна ходили в народі різні перекази. Під час польського панування з «Калісбаду» воду вивозили бочками прямо до Варшави. Проте в другій половині 1850-х років цей благословенний куточок півдня Київщини занепав. Тікич став лише невеликою, з тихою течією річкою, яку в лисянському «Карлсбаді» можна перейти убрід.

І вже аж рішенням Черкаської обласної ради від 28.10.1994 року «Карлсбад» був оголошений гідрологічним заказником загальною площею 1,5 га [22].

Ще однією пам'яткою, яка свідчить про перебування поляків у Лисянці, є надмогильна плита на території колишньої районної лікарні, де написано: «Тут спочиває сном вічним Станіслав Чарковський, полковник

війська польського. Року 1795». Саме тут знаходився римо-католицький костел Святого Юзефа Обручника і францисканський монастир, засновані 1733 року. Поховання на території костелу свідчить про те, що Станіслав Чарковський був дуже відомою людиною свого часу в Лисянському краї і колишній Речі Посполитій. Проте в архівах збереглися лише скупі відомості про нього. Перша датується 15 лютого 1777 року про переведення Чарковського з хорунжого поручником у хоругві ротмістра Яна Пшилуцького, а друга – 1789 роком про звільнення з війська по 25 роках служби. Як полковник попав у Лисянку, чим займався – невідомо [24].

Отже, про панування поляків на Лисянщині свідчать писемні джерела, легенди, народні перекази, історичні пам'ятки. З польським періодом пов'язані назви сіл Мар'янівка, Погибляк, урочища «Карлсбад», «Добридень», залишки Лисянського замку та назви окремих частин селища, польських маєтків у селах Мар'янівка, Почапинці, польські поховання.

1.4. Козацький період в лисянських топонімах

Лисянщина неодноразово опинялася в центрі національно-визвольного руху українського народу проти своїх поневолювачів. Так було і в козацьку добу.

У ході Національно-визвольної війни, після перших перемог козацьких загонів над поляками під Жовтими Водами і Корсунем, Лисянка стала полковим містечком. Як окрема військово-територіальна одиниця, Лисянський полк існував у 1648–1649, 1651, 1657, 1664–1665 рр. Історики та краєзнавці М. Лубко, В. Щербатюк, О. Березовський, О. Гаврилюк припускають, що територія Лисянського полку поширювалася не тільки на Лисянку, села Босівка, Будище, Верищаки, Рубаний Міст, Хиженці, а й на містечка Вільшана, Мліїв, Городище. Суперечливим є питання про особу першого полковника. Дослідники В. Кривошея, С. Коваленко,

В. Щербатюк, І. Стороженко вважають, що ним був сподвижник Б. Хмельницького – Максим Кривоніс, а після його смерті під Замостям, Лисянський полк очолив Демешко Лисянський (Демко Якимович) [19].

Проте у переважній більшості, джерела згадують Лисянську сотню у складі Корсунського полку. Відомий державний діяч, історик М. Грушевський стверджує, що у Лисянці існувало три сотні Корсунського полку: Лисянська, Демковича та Гавриленкова. До Лисянської сотні входило 120 козаків, до Демкової – 245, а до Гавриленкової – 246, що становило близько 20 відсотків Корсунського полку, у якому нараховувалося 3472 козаків. Сотенними містечками були Кам'яний Брід і Боярка, нині села Лисянського району [12].

1654 року до Лисянки прибув московський князь Василь Горчаков для прийняття присяги на вірність московському царю Олексію Михайловичу. За свідченнями польських послів, присягу прийняли: 1 сотник, 1 отаман, 3 осавули, 523 козаки і 79 міщан.

19-20 червня 1654 року у Лисянці побував Антіохійський патріарх Макарій разом зі своїм сином архидияконом Павлом Алеппським, який їхав із місією до Москви. Місія Антіохійського патріарха Макарія на зворотному шляху знову зупинилася в Лисянці на 3 дні (з 7 по 10 серпня 1956 року) на запрошення лисянського сотника, який побудував за містом на власні кошти монастир, добре укріплений валами, й гарматами. Тож сотник попросив Макарія освятити Свято-Троїцький монастир [1].

З часом, поблизу монастиря почали селитися люди. Поселення, що виникло, дістало назву Монастирок.

Хутір Монастирок частина істориків вважають родинним маєтком Хмельницьких. Саме про це писав літописець Григорій Граб'янка: «Пишучи літописець польський Веспесіан Коховський Хмельницького начало, вспоминает, от Жмудские страни его бити, а по іних свідетельству – от Лисянки, українського града». Як бачимо, Граб'янка посилається на

польського історика Веспесіана Коховського – автора відомої праці з історії Речі Посполитої – «Щорічники». Цієї думки притримувався також відомий історик другої половини ХІХ ст. М. Максимович [11].

У своїй праці «Історія Малої Росії з часів її приєднання до Російської держави» (1882 рік) історик Дмитро Бантиш-Каменський писав, що батьківщиною Хмельницького є Лисянка: «... батько Зіновія Михайло Хмельницький, сотник чигиринський, був уродженцем Лисянки. Спочатку служив він у коронного гетьмана Жолкевського, потім перебував у Чигирині збирачем податків і рахівником. Чигиринський староста Іван Данилович нагородив Михайла Хмельницького за добру службу маєтком Суботів» [3].

Про лисянське походження Михайла Хмельницького писали канонік римо-католицького капітулу Ян Томаш Юзефович, історик Микола Маркевич, російський історик С. Соловйов, поет Тарас Шевченко, письменник Михайло Старицький. Т. Шевченко і М. Старицький – уродженці Черкащини, тому ймовірно, що у своїх творах «Гайдаки» й «Останні орли» вони використали перекази старожилів про лисянське походження родини Хмельницьких. Генеалогічне дерево гетьманського роду залишається не дослідженим, тому точне місце народження самого гетьмана невідоме. Це може бути Жмудська земля, Мазовія, Волинь, Чигирин, Лисянка, Черкаси. Щодо Михайла Венжика, батька Богдана, більшість дослідників стверджують, що він народився в Лисянці, або на хуторі Хмельник під Лисянкою, тому і одержав прізвище Хмельницький. Лисянський історик і краєзнавець Микола Лубко у своїй праці «Знаменитий і многолюдний град» писав: «... лисянські старожили стверджують, що на північний схід від Лисянки знаходився хутір Хмельник». Частина істориків називають його Монастирком. Можливо, це так, адже назва Монастирок могла з'явитися тільки після 1656 року, коли тут був освячений Троїцький монастир [11].

У травні 2009 року Лисянська районна організація краєзнавців «Витоки» провела конференцію про наукове обґрунтування щодо Лисянки як одного з місць проживання Михайла Хмельницького та народження тут його сина Зіновія (Богдана). А в жовтні 2010 року на хуторі Жовтень (Монастирок) встановлений меморіальний знак.

Таким чином, дуже ймовірним є той факт, що в житті родини Хмельницьких спочатку була Лисянка, а потім Чигирин, Суботів. Де народився сам Богдан – достеменно невідомо.

З козацтвом пов'язують також походження урочища «Калиновий кущ». За переказами старожилів, до цілющих вод джерела, де рясно росла калина, навідувались козаки із Січі, щоб обмити і загоїти бойові рани. Зупинялися біля «Калинового куща» на відпочинок і чумаки, які поверталися з Криму. Розпалювали багаття і вели журливі оповіді про своє життя-буття. «Калиновий кущ» гостинно приймав багатих і бідних, щасливих і знедолених – на всіх вистачало цілющих вод із земних глибин.

Отже, історія лисянського козацтва віддзеркалює процеси, що відбувалися на Правобережжі з кінця XVI до початку XVII століть. Лисянщина була одним із центрів розвитку козацтва, а місто-фортеця Лисянка не раз знаходилася в центрі національно-визвольної боротьби, що розгорталася в Правобережній Україні. Лисянські козаки брали участь майже в усіх політичних подіях того часу, тим самим зробили вагомий внесок в історію України.

Висновки до розділу I

Як показує аналіз, основні джерела з вивчення історії Лисянщини знаходяться за межами держави, в архівах Польщі і Росії, у складі яких довгий час перебувала наша держава. На сайтах бібліотек польських ЗВО можна ознайомитися із збірником «Zródła dziejowe» («Історичні джерела. Польща XVI століття»), «Географічним словником Королівства Польщі та

інших слов'янських країн», працею «Розмова про польську корону» польського історика-мемуариста Євстахія-Антонія Івановського. Більш доступними є російські джерела, так як частина з них у свій час видавалася на території України. Особливий інтерес до вивчення історії краю ми спостерігаємо в ХІХ столітті, зокрема, в другій його половині: саме в цей період формується українська модерна нація, йде усвідомлення, в першу чергу інтелігенцією, своєї причетності до українського народу. Незважаючи на надмірну ідеологізацію, праці радянського періоду є також великим джерелом для дослідження. В роки незалежності та розбудови української держави більшість істориків намагаються об'єктивно висвітлювати історичні події, факти, явища без замовлення і політичної упередженості.

Саме під час вивчення зазначених джерел, легенд та переказів можемо встановити основні віхи становлення населених пунктів Лисянщини та етимологію місцевих географічних назв.

РОЗДІЛ II. ОСОБЛИВОСТІ СТАНОВЛЕННЯ КРАЄЗНАВСТВА НА ЛИСЯНЩИНІ

2.1. Теоретичні засади поняття «краєзнавство»

Поняття «краєзнавство» сформувалося в українській науці на початку ХХ століття. Його появі сприяв певний розвиток ініціативності та самостійності місцевих громад, виникнення товариств, організацій, які займалися вивченням історії, проведенням геологічних розвідок, дослідженням природи місцевого краю.

Краєзнавство включає в себе вивчення історико-культурного, природничо-географічного аспектів певного регіону місцевими силами. У даний час краєзнавство – це наука про минуле і сьогодення кожного конкретного краю.

Власне, краєзнавство як явище виникло значно раніше. Дослідники вважають, що в часи України-Руси вже існувало краєзнавче виховання. Суть його полягала в тому, що підліткам передавалися секрети ремесел, вивчався побут, культура рідного краю, особливості флори і фауни.

У XVI-XVII століттях краєзнавчі ідеї пропагували братські школи, але особливого піднесення краєзнавчий рух набув у ХІХ столітті. Вже в перші його десятиліття в Україні сформувалися культурно-просвітницькі та етнографічні центри (Полтава, Одеса, Ніжин, Харків). Початок народознавчих досліджень поклав Харківський університет, створений у 1805 році. Його друкарня випускала журнали, альманахи, книги з українського народознавства.

Краєзнавством займалися також учасники Кирило-Мефодіївського братства, «Товариства Нестора Літописця». Етнографічно-статистична експедиція, організована П. Чубинським у 1872–1878 роках, фактично започаткувала системний краєзнавчий рух.

Окремо відзначаємо діяльність Південно-західного відділення Російського географічного товариства (1873–1876 рр.), члени якого проводили статистичні, історичні, географічні, етнографічні та лінгвістичні дослідження з широким залученням до цієї роботи місцевого населення. На початку ХХ століття цією проблемою переймалося товариство «Просвіта», що утворилося в 1905–1907 роках. Воно ставило перед собою завдання підняти культурний рівень і етнографічний добробут населення окремих регіонів та громад.

1918–1922 рр. у школах України запровадили курс «Вивчення рідного краю», а з 1922 року в педагогічних інститутах були введені навчальні дисципліни «Основи краєзнавства», «Краєзнавство», «Методика краєзнавства» [108, с. 75].

Шевченківський край також не стояв осторонь краєзнавчого руху. Так, у 1922 році Софія Мефодіївна Терещенко створила краєзнавчий музей у Звенигородці, де розміщувались матеріали з усього повіту, в тому числі з Лисянської волості – фольклор, етнографічні артефакти тощо.

28 травня 1925 року в місті Харкові розпочала роботу I Всеукраїнська конференція з краєзнавства, в ході якої був утворений Український комітет краєзнавства. Саме з цього дня розпочинає відлік своєї роботи Національна спілка краєзнавців України.

У кінці 20–30-х рр. дослідники старовини, історики краю зазнають репресій як активні носії національної свідомості, тому краєзнавчий рух майже не розвивається.

У післявоєнний період краєзнавство у країні було здебільшого пов'язане з увічненням пам'яті воїнів, партизанів, підпільників, мирних жителів, які загинули в роки Другої світової війни. У кінці 40-х років з'являються публікації, пов'язані з діяльністю Товариства по розповсюдженню наукових та політичних знань. Дослідження Товариства

мали однобокий характер, оскільки розглядали факти винятково в контексті партійної ідеології.

На початку 50-х років активно розвивається шкільне краєзнавство. Здебільшого воно пов'язане із діяльністю гуртків.

У II половині XX ст. спостерігається нове піднесення краєзнавчого руху. Воно розпочалося у 60–70-роках і мало за результат випуск 26-ти томної «Історії міст і сіл Української РСР».

На Лисянщині в цей час відкриваються перші музеї та музейні кімнати в Семенівці, Журжинцях, Лисянці, Бужанці, Кам'яному Броді, Шубиних Ставах. У 1966 році в районній газеті «Червоний Жовтень» з'явилася серія статей під рубрикою «Люби і знай свій рідний край».

У період перебудови на сторінках районної газети «Червоний Жовтень» опубліковані перші статті та спогади про колективізацію, голодомор 1932–1933 років; по новому трактуються окремі дослідження з історичного минулого; публікуються матеріали із Всесоюзної книги пам'яті про вихідців із Лисянщини.

Значного розвитку краєзнавство досягло в період незалежності України. В цей час постерігається великий інтерес населення до історії краю. Паралельно йде активний процес організації районної краєзнавчої спілки «Витоки», завдяки роботі якої з'являються нові дослідження, а події краю висвітлюються з позиції національних інтересів.

Отже, дослідження свідчать, що краєзнавчий рух на Лисянщині зародився у II половині XIX століття зі спроб вивчати фольклор, звичаї та традиції рідного краю. За радянської доби тричі робилися спроби надати краєзнавству організованого характеру:

- у 20-х роках запроваджено в школах курс «Вивчення рідного краю» та введені спеціальні курси у педагогічних інститутах;

- у 50-х роках відновлено роботу гуртків краєзнавчого спрямування в навчальних закладах;

- у 60–70-х роках систематизовано історію міст і сіл України, якій передувала кропітка праця краєзнавців та всіх жителів краю.

Відправною точкою в більш об'єктивному висвітленні фактів, подій та історичних явищ став період перебудови. Проте тільки в період незалежності краєзнавство здобуло своє національне звучання.

2.2 Витоки краєзнавства Лисянського краю

Як зазначалося вище, джерельна база, яка б сприяла глибокому дослідженню історії Лисянщини та розвитку місцевого краєзнавчого руху, є не повністю доступною через довготривале перебування українських земель під владою іноземних держав. Багато джерел – археологічних, історичних праць, описів, статистичних звітів, карт, таблиць – містяться в польських та російських архівах, музеях. На висвітлення подій, які відбувалися в Україні, в тому числі в Лисянському краю, наклала відбиток епоха та політика, яку проводили суміжні держави щодо українських земель.

Усі історичні джерела можна об'єднати у такі групи:

1. Польські джерела, що стосуються подій в період між 1569 і 1793 рр.
2. Джерела Російської імперії, створені в період із 1793 по 1917 рік.
3. Радянські джерела, що охоплюють період з 1917 по 1991 рік.
4. Українські джерела, які існували протягом усіх періодів, а особливого звучання набули в період незалежності України.

Час залюднення місцевості, перші писемні згадки про Лисянщину знаходимо у працях польських істориків, географів, статистів.

Одним із найдавніших джерел є рукописна карта, укладена французьким інженером Бопланом, який перебував на службі у польського короля Владислава IV. У 1639 році за дорученням короля Боплан намалював карту, яку в 1648 році видав картограф Вільгельм Гондіус [8].

На карті зображені населенні пункти сучасної Лисянщини: Боярка, Кам'яний Брід та власне Лисянка як великий населений пункт на річці Гнилий Тікич. Звідси маємо ще не досліджене протиріччя: як може «пустище» (Лисянка), що вперше згадується в історичних джерелах за 1593 рік, за неповні 50 років перетворитися у велике містечко.

19 червня 1654 року в Лисянці проїздом у Москву зупинявся антиохійський патріарх Макарій разом зі своїм сином Павлом Алепським. Архімандрит Алепський вів щоденник, у якому двічі описав Лисянку: «Увечері ми прибули у велике місто з укріпленнями, водами й садами, бо ця благословенна країна подібна гранату за своєю величчю й цвітінню. Назва міста – Лисинка (Лисянка). З цього міста ми відіслали хранимому Богом Хмелю, гетьману Зиновію, листа, в якому повідомляли, як заведено, про наш приїзд». На зворотному шляху патріарх знову зупинився у Лисянці: 7 серпня 1656 року (у четвер) місяця прибула до містечка, а 9 серпня 1656 року патріарх Макарій освятив Троїцький монастир біля Лисянки [1].

Важливим краєзнавчим джерелом є праця «Розмова про польську корону» польського історика-мемуариста Євстахія-Антонія Івановського, видана у Кракові 1873 року під псевдонімом Хелен. У ній розміщені відомості з історії краю за часів Речі Посполитої.

1884 року у Варшаві Філіп Сулімерський, Броніслав Хлебовський та Владислав Валєвський підготували й видали п'ятий том «Географічного словника Королівства Польщі та інших слов'янських країн», у якому зазначалися території, які входили до складу Речі Посполитої. На сторінках 302–308 описана історія заснування Лисянки та події, які відбувалися у містечку з кінця XVI по 70-і роки XIX ст. [32].

1897 року вийшла збірка «Zródła dziejowe» («Історичні джерела. Польща XVI століття»), його ініціювали А. Павінський та О. Яблоновський [26]. Автором передмови до українських томів став О. Яблоновський.

Збірник укладений на основі документів, королівських привілеїв шляхті за добру службу.

У XXII томі на сторінці 32 знаходимо відомості про землі, які відійшли до Речі Посполитої після Люблінської унії 1569 року: «Округа Канівсько-Корсунська охоплює нижні течії річки Рось та її притоки Росави (Богуслав, Корсунь), веде від Ольшани до болота Ірдинь (Городище), вододілу Гнилого Тікича (Лисянка) і до берега Угорського (Буки)». [26, с. 32].

На ст. 121 цього ж джерела знаходимо першу найдавнішу згадку про селище, яка датується 1593 роком: «Валентин Чермінський за доблесні заслуги ... отримує пустище Лисянку з великою територією по Гнилий Тікич...» [26, с. 121].

Важливим джерелом для розвитку краєзнавчого руху Лисянщини є матеріали, створені за часів перебування України у складі Російської імперії. Так, російський історик Дмитро Бантиш-Каменський, перебуваючи в Україні, зібрав і систематизував історичний матеріал, який у 1822 році був опублікований під назвою «Історія Малої Росії з часів її приєднання до Російської держави при царі Олексієві Михайловичу» [3]. Там зазначено: «Батько Зиновія, Михайло Хмельницький, Сотник Чигиринський, народився в місті Лисянка. Спочатку служив він у Коронного Гетьмана Жолкевського, потім знаходився в Чигирині як збирач податків, нагороджений місцевим Старостою Іваном Даниловичем за старанну службу свою угіддям, що має назву Суботів» [3, с. 29]. Історики донині сперечаються щодо цього факту, але версія існує й заслуговує на увагу. Про лисянське походження Богдана говорить також у Літописі Самовидця, в «Історії Малоросії» Миколи Маркевича та в інших джерелах.

Чільне місце серед історичних джерел займає праця Лаврентія Похилевича «Оповідь про заселені місцевості Київської губернії, або Статистичні, історичні та церковні нотатки про всі села, містечка й міста,

які знаходяться в губернії» [28], яка була опублікована 1864 року в типографії Києво-Печерської лаври.

У праці Л. Похилевича містяться відомості про всі населені пункти Лисянщини, більшість із яких входили до складу Звенигородського повіту. Автор праці наводить історичні факти, статистичні дані, які базуються на польських джерелах. На ст. 596 зазначено, що після знищення містечка, воно спочатку було заселене Руським воєводою Яном Данилевичем, який одержав на ці землі привілей від короля Сигізмунда III, датований 1622 роком. За цим привілеєм, король дозволяє закласти містечко в урочищі Лисянка, яке межує з татарськими землями і лежить на шляху татар до Польщі, та надає лисянським міщанам магдебурзьке право, дозволяючи обирати війта, бургомістра, радника з відома замкового керівництва. Лисянам дозволялося протягом 24 років користуватися громадськими угіддями: лісами, пасовищами, річками. Привілей містив 8 пунктів. Лаврентій Похилевич згадує також про повстання під керівництвом Тараса Трясила 1630 року та різню, яку вчинив Самуїл Лац у Лисянці; про розорення містечка в часи Дорошенка; про Коліївщину, а також власників Лисянки – князів Яблуновських, суддю Моршковського, князів Радзивіллів [28, с. 596].

У праці дослідника давнини Володимира Антоновича «Археологічна карта Київської губернії», опублікованій 1895 року, описані кургани Лисянщини. Окрім того, краєзнавець зазначає про знайдені скарби польських і голландських монет, залишки Лисянського городища і руїни замку, Чаплинське городище, скарб монет в Орлах, які датуються 1615–1633 роками. Саме Антонович висунув гіпотезу про будівництво Зміїних валів у районі сіл Хиженці і Журжинці в період князівської доби [2, с. 121].

У Російській імперії щорічно складалися звіти губерній, так звані Пам'ятні книги, де проводився аналіз господарської діяльності всіх галузей, соціальної політики, освіти, медицини, правопорядку, культових установ.

Так у Пам'ятній книзі Київської губернії за 1900 рік знаходимо, що Лисянка була волостю у складі Звенигородського повіту. В Лисянці розміщувався один із трьох поліцейських станів повіту, що обслуговував 6 волостей: Лисянську, Боярську, Виноградську, Чижівську, Журжинську, Пединівську. Лисянка мала власний призовний участок та земську пошту; у ній знаходився пристав III стану Антон Іванович Сисецький. 1900 року волосним старостою був Михайло Молот, волосним писарем – А. Гудзій, головою міщанської управи – Петро Малаховський [27, с. 643].

Політика «українізації» 20-х років певним чином сприяла розвитку краєзнавчого руху, але з утвердженням тоталітарного режиму в СРСР він знову йде на спад.

Незважаючи на ідеологічну заангажованість, висвітлення історії з позицій марксизму-ленінізму, партійне керівництво УРСР сприяло виданню багатотомної історії міст і сіл України. Постанова ЦК Компартії України №16/18-3 «Про видання «Історії міст і сіл Української РСР» була підписана 29 травня 1962 року. Головну редакційну колегію очолив П. Тронько. Фундаментальна праця складалася з 26 томів і висвітлювала історію всіх населених пунктів України. Перший її том, який вийшов 1968 року, був присвячений Києву. Том «Історія міст і сіл Української РСР. Черкаська область, Т. 24» вийшов друком 1972 року. Редакційну колегію очолили: голова редколегії Степенко О. Л., заступник голови редколегії Тканко О. В., відповідальний секретар – Червінський О. А. Матеріали по Лисянському району підготували: Вдовиченко О. О., Гончар М. З., Дяченко С. В., Савранський С. Г., Черчук В. Р., Шостак К. П., Яцюк А. А., а по Лисянці – Бушін М. І., Даценко О. М., Казінкін І. Я., Кондратюк І. В., Лубко М. П.

1993 року була упорядкована хрестоматія «Наш рідний край» [25] у двох томах для учнів загальноосвітніх шкіл. Її упорядники: Кузьмінський А. І., Суховершко Г. В., Чудновський В. Я.

Як показує аналіз, основні джерела для вивчення краєзнавчого руху Лисянщини знаходяться за межами держави, в архівах Польщі і Росії, у складі яких довгий час перебувала наша держава. Проте на сайтах бібліотек польських вишів можна ознайомитися із збірником «Zródła dziejowe» («Історичні джерела. Польща XVI століття»), «Географічним словником Королівства Польщі та інших слов'янських країн», працею «Розмова про польську корону» польського історика-мемуариста Євстахія-Антонія Івановського. Більш доступними є російські джерела, так як частина з них у свій час видавалася на території України.

Особливий інтерес до минулого краю ми спостерігаємо в XIX столітті і, зокрема, в другій його половині, саме в цей період формується українська модерна нація, йде усвідомлення, і в першу чергу інтелігенцією, своєї причетності до українського народу. Незважаючи на надмірну ідеологізацію, праці радянського періоду є також великим джерелом розвитку краєзнавчого руху.

2.3 Розвиток краєзнавчого руху на Лисянщині в етапах і постатях

Першим дослідником історії становлення й розвитку краєзнавства на Лисянщині є Микола Лубко, уродженець селища. 1998 року в полтавському видавництві «Вісті» вийшла його книга «Знаменитий і багатолюдний град», в якій автор посилається на польські, російські джерела, зазначаючи перших відомих краєзнавців, які вивчали історію Лисянщини.

Систематизував краєзнавчий рух краю Володимир Щербатюк, уродженець с. Почапінці, на той час директор Лисянського краєзнавчого музею.

1999 року вийшла брошура «Історія Лисянщини та розвиток краєзнавства в краї», упорядкована В. Щербатюком, в якій висвітлені матеріали першої науково-практичної конференції.

Питанням краєзнавства присвячені також статті Тронька П. Т., які вийшли протягом 2002–2006 рр.: «Сучасні завдання краєзнавства на межі тисячоліть» (2002, «Краєзнавство»); «Краєзнавчий рух в Україні: шляхи подальшого розвитку» (2004, «Український історичний журнал»); «Національне краєзнавство незалежної України: досвід та перспективи» (2006, «Краєзнавство»).

У 2004 році в Черкасах у видавництві «Черкаський ЦНТЕІ» вийшла книга «Спілка «Витоки» у краєзнавчому русі України: досягнення і перспективи», (упорядники Бушин М. І., Щербатюк В. М.), де зібрані матеріали, які розповідають про розвиток краєзнавчого руху на Лисянщині.

2010 року у видавництві «Вертикаль» вийшла друком книга Мельниченка В. М. «Краєзнавство Черкащини: сторінки історії» [23], в якій висвітлена історія краєзнавчого руху в Черкаській області, в тому числі й на Лисянщині.

Окремі аспекти розвитку краєзнавчого руху висвітлював часопис «Добридень» Лисянської районної краєзнавчої спілки «Витоки», який наразі є потужним джерелом інформації для збагачення краєзнавчого доробку Лисянщини.

Аналіз літератури з означеного питання засвідчує, що розвиток краєзнавчого руху на Лисянщині частково досліджували у своїх працях М. П. Лубко, М. І. Бушин, В. М. Мельниченко, В. М. Щербатюк, але цілісної картини про розвиток краєзнавства у регіоні не зроблено до цього часу. Це пояснюється тим, що більшість знавців місцевої історії цікавилися фактами, подіями, явищами, а не процесами їхнього дослідження.

У краєзнавчому русі Лисянщини можна виділити кілька етапів. Перший розпочався у 70-х роках ХІХ століття і пов'язаний з ім'ям Йосипа Димінського.

1872 року в Лисянці було відкрите однокласне сільське народне училище, де з 1876 по 1893 рік працював учителем син відомого

українського фольклориста й етнографа Андрія Димінського – Йосип Димінський. Як і батько, молодий учитель займався дослідницькою роботою: збирав і записував етнографічний матеріал, фольклор. Саме в Лисянці на основі місцевого матеріалу Йосип написані такі праці: «Ворожіння та шептання над хворими», «Поняття про потойбічне життя грішників», «Про бджіл». За сприяння свого батька, він розпочав переписку з професором Київського університету ім. Святого Володимира – О. Ф. Кистяківським. У листі, датованому 18 березня 1878 року, батько писав професору: «Якщо Вам необхідно мати ще кореспонденції із зібранням звичаїв, то зверніться до мого сина – учителя Лисянського народного училища Йосипа Андрійовича Димінського Звенигородського повіту, то він може повідомити потрібні відомості». [22, с. 135].

О. Кистяківський надіслав молодому Димінському вказівки щодо збирання матеріалів звичаєвого права та народних повір'їв із криміналістики, а Йосип Андрійович радо ділився з професором своїми записами, які збирав у довколишніх селах та власне Лисянці. Йосип Димінський не обмежувався вивченням права: у 1878-1879 рр. він переслав професору етнографічні записи – повідомлення про різні повір'я, замовляння, весільні звичаї, владу чоловіка над жінкою тощо.

Окрім того, на основі зібраних Йосипом спогадів жителів с. Орли про чумаків, його батько, Андрій Димінський, упорядкував «Опис чумацького промислу Київської губернії Звенигородського повіту Лисянської волості с. Орлів з 1860 по 1892 рік».

У грудні 1885 року за подвижницьку працю (Йосип Андрійович навчав дітей, збирав український фольклор, лікував місцеве населення) Й. Димінський нагороджений «за труди з народної освіти срібною медаллю з написом «За старанність» на нагрудній стрічці». Помер Йосип Димінський від тифу 1893 р., у віці 39 років [23, с. 3].

Другий етап розвитку краєзнавства Лисянщини пов'язаний із боротьбою українського народу за відновлення державності у 1918–1921 рр., створенням Української академії наук та політикою «українізації», що пробудила національну свідомість лисян. Центром національного відродження краю стало Лисянське вище початкове училище, де за ініціативи вчителів створюють перші громадські об'єднання, проводять публічні виступи національного спрямування.

Влітку 1917 року лисянський вчитель Михайло Омелянович Янченко організував культурно-освітнє товариство «Просвіта», в рамках діяльності якого запалений ідеєю української державності вчитель пропагує самовизначення нації. Паралельно починає діяти дитяче товариство «Пролісок», створене Олександром Семеновичем Соловієнком і Григорієм Степановичем Єдиним. Обидві організації переймалися історією рідного краю, його звичаями, традиціями. Просвітяни збиралися в приміщенні двокласного училища, записували, вивчали й відтворювали народні, історичні та побутові пісні, читали твори українських авторів, проводили репетиції вистав, із якими виступали перед мешканцями містечка [22, с. 157].

Не оминуло Лисянщину й захоплення земляком – Тарасом Шевченком, який у свій час навіть відвідував містечко, щоб навчатися малювання у місцевого дяка. У березні 1918 року в Лисянці вперше відзначили Шевченкові роковини, які підготували і провели учні вищого початкового училища. Існують свідчення про те, що Лисянській школі в той час було присвоєне ім'я Т. Г. Шевченка.

Констатуємо, що перші кроки до вивчення історії, фольклору, етнографії, географії на Лисянщині були зроблені у другій половині XIX – на початку XX. Центром краєзнавства стало однокласне сільське народне училище, яке згодом було реорганізоване у вище початкове училище.

Місцеві вчителі Й. А. Димінський, М. О. Янченко, О. С. Соловієнко і Г. С. Єдиний стали першими відомими краєзнавцями нашого регіону.

У міжвоєнний період зацікавленість краєзнавством у цьому регіоні зберігалась. Оскільки в 20-х роках ХХ століття Лисянка належала до Звенигородського повіту, краєзнавчий рух цих населених пунктів тісно переплітається. Так, завідувач Звенигородським повітовим музеєм імені Тараса Шевченка, член етнографічної комісії Всеукраїнської академії наук Софія Мефодіївна Терещенко збирала різноманітний етнографічний матеріал саме на Лисянщині.

С. Терещенко багато подорожувала селами, досліджуючи чумацький промисел за дорученням Всеукраїнської академії наук. Слідами чумацьких розвідок батька й сина Димінських, молода науковиця задокументувала значні факти про приготування й організацію чумацьких походів, звичаї й легенди про чумаків, отримавши їх від селян на лисянському базарі. Записуючи розповіді чумаків із села Орли, Софія Мефодіївна відмітила, що всі вони мали прізвище Момот (дотепер у селі багато людей носять це прізвище).

Деякий час С. Терещенко проживала в самій Лисянці та відвідувала село Хлипнівку, де зустрічалася із довгожителькою Райковською, яка співала їй стародавні пісні, розповідала легенди й перекази про Лисянку. Усі ці відомості знаходяться у слідчій справі № 370 «По обвинуваченню в злочинах, передбачених ст. 54-11 КК» [22, с. 200].

Тоталітарна система набирала обертів. 9 вересня 1929 року Софія Терещенко була звинувачена в контрреволюційній діяльності за справою «Спілки Визволення України» та засуджена до заслання та ув'язнення. Вона відбувала покарання на Соловках, будувала Біломорсько-Балтійський канал. У 1935 році краєзнавиця отримала новий термін: довічне заслання в Казахстан. Справу Софії Терещенко закрили лише в 1973 році за відсутності складу злочину [23, с. 33].

Інший відомий краєзнавець, який досліджував історію Лисянського краю – Агатангел Кримський, український філолог, історик, письменник, який 1930 року видав книгу «Звенигородщина, Шевченкова батьківщина, з погляду етнографічного та діалектичного». У книзі містились краєзнавчі матеріали, зібрані Лисянщиною, від таких краєзнавців: Йосип Димінський, зокрема, «Які бувають весільні звичаї на селі і що буде молодій» та «Про всякі сільські кари судні і самосуди»; Панас Надзуга – народні пісні, які співали жителі села Журжинці; Софія Терещенко – про чумацтво та весільні обряди. До збірки увійшли також пісні, записані у селі Ріпки самим Агатангелом Кримським [41, с. 2].

Роки сталінського терору не минули Лисянщину. Окрім Софії Терещенко, репресували колишнього керівника лисянської «Просвіти» М. О. Янченка, вчителя історії, якого його учень, академік П. А. Власюк, згадував як «чесного українця, чудового й самовідданого учителя». 1937 року був також репресований директор Лисянської школи Л. Ф. Глушенко, якого звинуватили «в українському націоналізмі» й розстріляли. Така ж доля спіткала і вчителя початкових класів, керівника шкільного хору П. М. Артеменка [14, с. 2].

Як показує аналіз, розвиток краєзнавства в 20-х роках у Лисянському районі пов'язаний із діяльністю С. Терещенка, А. Кримського, П. Надзуги. Основу їх досліджень склали фольклор та етнографія. Уперше у школах району в 1918–1922 роках вивчається курс «Вивчення рідного краю». Було проведено підготовку спеціалістів із даного питання: у 1922 року в педагогічних інститутах були введені спеціальні курси: «Основи краєзнавства», «Краєзнавство», «Методика краєзнавства».

У 30-х роках із утвердженням тоталітарного режиму розпочинаються масові репресії. Переслідуються і ті, хто вивчає історію рідного краю. Їх звинувачують в «українському націоналізмі». У зв'язку з репресіями й

переслідуваннями, краєзнавство регіону тимчасово призупиняє свій розвиток, повертаючись лише після закінчення Другої світової війни.

17 лютого 1944 року Лисянщина була звільнена від нацистської окупації. У березні того ж року розпочався випуск районної газети «Ударник Лисянщини», де, окрім офіційних повідомлень, публікувалися статті про подвиги бійців червоної армії, жителів Лисянського району. Таким чином, післявоєнний період краєзнавці Лисянщини займалися увічненням пам'яті воїнів, партизан, підпільників, мирних жителів, які загинули в роки Другої світової війни, чому сприяла постанова Раднаркому УРСР і ЦК КП(б)У від 1 квітня 1944 року щодо упорядкування й обліку всіх військових кладовищ.

У кінці 40-х років у місцевій газеті «Червоний Жовтень» з'являються публікації, пов'язані з діяльністю товариства по розповсюдженню наукових та політичних знань. Ці дослідження мали однобокий характер, оскільки все громадсько-політичне життя було обмежене рамками офіційної ідеології.

На думку доктора історичних наук, професора Щербатюка В. М., нове піднесення краєзнавчого руху краю пов'язане з діяльністю І. Г. Шульги (директор Лисянської середньої школи, 1949–1951 рр.). Газета «Червоний Жовтень» (27 жовтня 1949 р.): «23 жовтня в районному Будинку культури вчителі відзначили свій традиційний день. Перед ними виступили: голова товариства по розповсюдженню наукових та політичних знань І. Г. Шульга». Ілля Гаврилович займався краєзнавчою діяльністю, вів краєзнавчий гурток, вивчав історію заснування Лисянки і свого рідного села Верещаки; досліджував залишки найдавніших поселень, зняв ряд праці давніх людей; цікавився повстанням «Коліївщина» та перебуванням в Лисянці Т. Г. Шевченка [36, с. 64].

У кінці 50-х років у районній газеті «Червоний Жовтень» опубліковано серію статей, приурочених до 40-річчя встановлення радянської влади. У цих замовних статтях порівнювалося дореволюційне

життя із життям у радянські часи. Їх автори – партійні діячі, керівники установ, працівники редакції – возвеличували радянську державу й тогочасну владу. Втім, можемо зафіксувати й окремі кількісні дані та факти для краєзнавчих розвідок.

Так, у статті «Минуле і сучасне Кам'яного Броду», яка була написана директором школи Д. У. Ткаченком, писалося: «Важко жилося селянам с. Кам'яний Брід в час панування поміщиків і капіталістів... Майже вся земля належала панам. Пан Зданевич тримав 900 гектарів землі, церква – 50. Селянські наділи були мізерними, які ледве могли прогодувати сім'ї. Люди знали дорогу на панське поле, де обробляли землю, сіяли, жали за шостий-сьомий сніп. До 1909 року у пана була одна кінна молотарка. Про міндобрива ніхто й уяви не мав... Не могли думати селяни в ті часи про культуру і освіту. Двері церковно-приходської школи були відкриті тільки для дітей багатих. Навчання проводив один учитель та піп, які читали псалтир, Євангелію, арифметику і слов'янську мову. Грамотними у селі були піп та кілька дядьків, які одержували 3-4 примірники газет» [33, с. 2].

У статті «Лисянський район за сорок років» авторства секретаря райкому партії В. Кучеренка зазначалося, що до 1917 року промисловість Лисянщини являла собою кілька кустарних підприємств. Найбільші з них – Бужанський і Почапінський цукрові заводи, якими володіли пани Потоцький і Прислухін. Робітникам доводилося працювати по 10-12 годин, а зарплата була мізерна. На 1916 рік в районі було тільки дві лікарні – в Лисянці і Винограді, де працювали по одному лікарю, два фельдшери і одній акушерці. Місцем «культури» тодішнього села були шинок і церква [20, с. 12].

20 липня 1958 року в районній газеті з'явилася публікація І. Задніпровського «І село тепер не те, і не ті його люди», в якій автор на основі «Списки населених міст Київської губернії» описує село Будище й зазначає, що станом на 1900 рік село належало нащадкам поміщиці Соломії

Ташковської. Всього в ньому було 1235 десятин землі, із них 736 належало поміщикам, 18 – церкві, а селянам – 481 десятина [15, с. 29].

У жовтні 1957 року на сторінках районної газети з'являється стаття В. Я. Туречека, наукового співробітника Черкаського краєзнавчого музею, коменданта Лисянки у 1918 році, де він розповідає про окупацію району німецькими військами та боротьбу в червні 1918 році проти окупантів [34, с. 2]. Згодом тему визвольних повстань на Лисянщині висвітлили учасники тих подій – К. Діденко «Це було в Лисянці» та І. Проскура «Повстання у Лисянці».

1960 року опублікована ще одна стаття В. Туречека «Події 1905–1907 рр. на Лисянщині», очевидцем яких він був. Автор розповідає про повстання на Бужанському і Почапинському цукрових заводах у 1906 році. Повстанці вимагали створити комісію для урегулювання взаємовідносин між заводоуправлінням і робітниками, скасувати обшуки, збудувати школи для безплатного навчання дітей робітників, встановити восьмигодинний робочий день. У Лисянці повстанці на кілька днів взяли владу у свої руки – вирубали панський ліс, почали ділити панське майно. Щоб посіяти національну ворожнечу, царський уряд організував єврейські погроми у Лисянці, Винограді, Боярці. Влітку 1906 року в Лисянку прибули донські козаки, які придушили революційний порив у краї [35, с. 2].

Тему визвольних повстань на Лисянщині висвітлив на основі архівних документів І. Уманець у статті «За народне щастя. До подій 1906 року».

Питання розвитку краєзнавства неодноразово виносилося на секційні заняття вчителів, Так, 31 серпня 1958 року в районній газеті була опублікована стаття «Серпнева нарада вчителів», в якій зазначалося, що для вчителів історії та географії директором Черкаського музею т. Кравцем була прочитана лекція на тему «Історичне минуле та перспективи розвитку Черкащини».

Із 1959 року з'являються ґрунтовні публікації про лисян – героїв Другої світової війни та тих, хто визволяв Лисянський район, а з 1965 року – матеріали про окупацію Лисянки, розвиток партизанського руху, визволення краю, Корсунь-Шевченківську битву, спогади очевидців. Ці матеріали друкуються систематично, особливо до дат, пов'язаних із визволенням Лисянщини.

Значний розвиток краєзнавчого руху спостерігається у 60-х роках. 1966 року в газеті «Червоний Жовтень» (редактор М. Погорілий) з'явилася серія статей з назвою «Лисянка» та рубрика «Знай свій рідний край».

Знаковим для розвитку місцевого краєзнавства став 1967 рік, коли в с. Семенівка відкрилась перша в районі музейна кімната. Ініціатором її створення став учитель історії Олександр Олександрович Вдовиченко.

12 травня 1967 року бюро Лисянського райкому партії прийняло рішення про створення Ради з організації музейної кімнати у смт. Лисянка. До складу ради увійшло 15 осіб, головою призначено Миколу Івановича Бушина. 4 липня 1968 році у Лисянці відкрили власний музей. Окрім того, в цей період були зібрані матеріали для створення музейних кімнат у селах Бужанка, Кам'яний Брід, Шубині Стави, Журжинці.

Починаючи з кінця 60-х років ХХ ст., районна газета «Червоний жовтень» розпочала публікацію статей молодого історика, уродженця смт. Лисянка Миколи Лубка, в яких на основі архівних документів автор дослідив, систематизував і описав історію краю від найдавніших часів до 20-х років ХХ століття. 1998 року в Полтаві вийшла його праця «Знаменитий і багатолюдний град: нариси лисянської історії».

Починаючи з кінці 60-х років, історію рідного краю вивчали: Бушин Микола Іванович, Вдовиченко Олександр Олександрович, Даценко Олександр Микитович, Горбенко Ілля Лазаревич, Кондратюк Іван Васильович, Лубко Микола Пилипович, Черчук Віктор Романович.

Більшість із них брали участь у підготовці матеріалів по Лисянщині до «Історії міст і сіл УРСР. Черкаська область».

У 70-і роки на шпальтах районної газети «Червоний Жовтень» з'являються постійні рубрики «Люби і знай свій рідний край», «Скарбниця рідного краю», підготовлені Лисянським краєзнавчим музеєм та позаштатним відділом пам'яток історії та культури. На їхніх сторінках висвітлюють інформацію про видатних людей Лисянщини, героїв Другої світової війни, публікують дослідження з історії краю, про діяльність краєзнавчих музеїв та про роботу загонів «Юних слідопитів».

Таким чином, у II половині 40-х – на початку 80-х років ХХ ст. краєзнавство регіону носить більш організований характер. Цьому сприяла багаторічна робота з підготовки матеріалів до «Історії міст і сіл УРСР. Черкаська область», яка охопила краєзнавців з усіх сіл Лисянщини, згуртувала їх, спонукала до створення музеїв та музейних кімнат, виробила прагнення донести до населення краю власне історичне минуле. Частина досліджень висвітлювалася однобоко, в рамках офіційної ідеології.

2.4. Краєзнавчі розвідки регіону новітньої доби

Період занепаду СРСР характеризувався активізацією суспільно-політичне життя. Населення почало проявляти інтерес до заборонених раніше тем: колективізації, голодомору, повстань у концтаборах ГУЛАГу, дисидентського руху, питань, пов'язаних із забороною української мови. Люди вимагали правдивої інформації, зокрема, і про аварію на Чорнобильській АЕС.

У кінці 80-х років, районна газета в рубриці «Край наш рідний» опублікувала серію статей «Лисянщина: минувщина і сучасність». Окремі дослідження носили більш правдивий характер, хоча в цілому на публікації все ще впливає радянська ідеологія.

Поміж інших, друком з'являються перші спогади про голодомор 1932–1933 років місцевої вчительки Г. П. Омельченко та свідчення очевидців геноциду, зібрані у селах Бужанка і Жаб'янка Петром Славгородським. Останні ввійшли до книги «33-й: голод: Народна Книга-Меморіал», упорядкованої Лідією Коваленко і Володимиром Маняком та виданої 1991 року.

У період перебудови з'являються перші статті інженера за фахом, краєзнавця за духом І. К. Безвершенка. Починаючи з кінця 60-х років, краєзнавець вивчав місця, де знаходилися кургани і городища, та самотужки досліджував їх, приділяючи особливу увагу городищу біля сіл Журжинці і Хиженці. У статті «Древнє місто: реальність і припущення» Іван Кіндратович припускав, що це місто займало територію близько 520 гектарів та складалося із двох частин – внутрішнє місто і зовнішнє – обидві укріплені валами. Як вважає дослідник, взявши до уваги різну техніку викопного посуду, тут існувало не одне поселення, які він відносить до періодів Зарубинецької (III ст. до н.е) та Черняхівської (II-IV ст.) культур [6, с. 2]. Досліджував краєзнавець і городище Бурти – земляні вали біля с. Чаплинка – які займали площу майже 2 гектари і мали висоту 5-6 метрів. [5, с. 2]. Окрім того, за його дослідженнями, битва на Синіх Водах 1363 року відбулася неподалік сіл Виноград та Павлівка [4, с. 2].

Отже, демократизація суспільства у кінці 80-х років спричинила переосмислення історії України в цілому і краєзнавства зокрема. З'являються громадські організації, які активно піднімають питання української мови, політичних репресій, голодомору. Відверто про свої погляди і дослідження заявляють ті жителі району, які в радянські часи не могли цього зробити із різних причин, серед них: Г. Артеменко, П. Славгородський, І. Безвершенко.

На початку 90-х років спостерігається великий інтерес до вивчення історії рідного краю. Значний внесок у розвиток краєзнавчого руху зробив

Володимир Щербатюк. З 1992 року він розпочинає публікувати статті, присвячені історії Лисянського району, в місцевій газеті, а з кінця 90-х років друкує цілу низку своїх праць, серед них: «Нариси з історії Лисянщини» (1997), путівник «Лисянський державний районний історичний музей» (1997), «Історія регіонів України: Лисянщина» (2002). В. Щербатюк також є співавтором і упорядником праць: «Мальовниче містечко над Тікичем» (1997), «Край козацький. Довідник з історії Лисянщини» (2004), «Шевченків край: історико-етнографічне дослідження» (2009), «Атлас Лисянського району Черкаської області» (2008).

23 січня 2001 року Президент України Леонід Кучма підписав Указ «Про заходи щодо підтримки краєзнавчого руху в Україні». Як доречно стверджує голова правління Черкаської обласної організації Всеукраїнської спілки краєзнавців Василь Мельниченко, краєзнавство за роки існування Черкаської області пройшло шлях від любительських студій окремих ентузіастів до системних науково обґрунтованих досліджень місцевої історії [23, с. 22].

Найбільш організованого характеру рух краєзнавців набув на Лисянщині з утворенням і діяльністю районної спілки «Витоки». 4-5 вересня 1998 року відбулася перша науково-практична конференція на тему «Історія Лисянщини та розвиток краєзнавства в краї» за участю науковців, краєзнавців, представників місцевої влади, де обрали Секретаріат Лисянської районної спілки краєзнавців та голову спілки – Володимира Щербатюка. Юридично організацію заснували 15 липня 1999 року, тоді ж починає виходити часопис спілки краєзнавців Лисянщини «Добридень».

2002 року було прийняте Положення про районну премію імені професора І. Г. Шульги. Першу премію (2002 р.) присудили доктору історичних наук, професору Черкаського державного технологічного університету М. І. Бушину за його роботу «Черкаський край в особах. 1941–2001. Лисянщина».

2003 року відбувся I з'їзд краєзнавців Лисянщини, приурочений 80-річчю створення Лисянського району. В цьому ж році рішенням Лисянської районної ради прийняли «Районну програму розвитку краєзнавства на період до 2010 року».

У роки незалежності в регіоні з'явилося нове покоління краєзнавців, які з принципу історизму, а не за партійним замовленням, на основі аналізу історичних фактів та явищ досліджували і досліджують історію рідного краю, серед них: Олег і Ольга Березовські, Юрій Вовкотруб, Роман Павленко, Олександр Гаврилюк.

Як бачимо, в умовах незалежності України краєзнавчий рух у районі набирає організованого характеру. Цьому сприяє районна краєзнавча організація «Витоки». Через проведення конференцій, з'їзду, публікації в районній газеті краєзнавці діляться своїми розвідками із широким загалом. Їхні дослідження неупереджені, побудовані на принципі історизму, вони вивчають історичні обставини, не підтасовуючи факти. Історія краю набуває об'єктивного характеру.

Сьогодні потужним осередком краєзнавчого руху Лисянщини є шкільна спільнота. Варто пам'ятати, що краєзнавчий рух в районі власне й зародився в лисянській школі, започаткований тими самовідданими вчителями, які переймалися збереженням історії регіону – першим відомим краєзнавцем Й. А. Димінським, прихильниками Української революції, організаторами «Просвіти» М. О. Янченком, О. С. Соловієнком, Г. С. Єдиним тощо.

Відновлення краєзнавства в районі в післявоєнний період також пов'язане з Лисянською середньою школою, зокрема, з діяльністю її директора І. Г. Шульги.

Аналіз шкільних наказів свідчить про те, що з 1950 р. по 1960 р. в навчальному закладі постійно працювали історико-краєзнавчі гуртки, яким керували: 1950–1951 рр. – Шульга Ілля Гаврилович, 1951–1956 рр. – Цокало

Катерина Євграфівна, 1956–1957 рр. – Цокало Андрій Іванович, 1958–1960 рр. – Лошицький Іван Сазонович.

У 60-х роках школи району долучилися до збору матеріалів з історії селища і сіл Лисянщини. Значно посприяв розвитку краєзнавства учитель Семенівської середньої школи О. О. Вдовиченко, який одночасно керував місцевим краєзнавчим гуртком, активно залучаючи учнів до пошукової роботи. 1967 року в Семенівці відкрили першу в районі музейну кімнату, матеріали якої згодом перенесли до Погибляцького будинку культури, де відкрили музей, що нині має статус Народного.

1966 року створено музейну кімнату в Журжинецькій середній школі під керівництвом директора школи Горбенка Івана Лазаревича. Значну увагу вчителів, учнів, усіх мешканців привертала стародавні вали, розміщені біля їхнього села, де після оранки завжди знаходили стародавні речі – великі тарелі, бойові сокири, вироби з каменю, глиняний посуд, срібні дукати – і все зносили до школи. Товкач Надія Степанівна, наступниця І. Л. Горбенка, із загонами юних слідопитів зібрала відомості про односельців-учасників Другої світової війни й доповнила кімнату новими експонатами. Н. С. Товкач підготувала до друку книгу про історію села Журжинці, де описала маловідомі події, зокрема, повстання проти більшовиків під керівництвом Степана Туза та період колективізації і голодомору в Журжинцях.

Осередком краєзнавчого руху була також Почапинська школа. Його започаткував місцевий учитель допризовної підготовки Котенко Микола Омелянович, який довгий час завідував музейною кімнатою в школі. З кінця 70-х років до пошукової справи долучився молодий учитель історії Лаврега Михайло Теофанович. Разом зі своїми учнями він досліджував композиційні особливості та символіку рушника в регіоні, вивчав походження населених пунктів Почапинці, Лисянка на території України,

доводив, що це переселенці з наших країв, налагодив зв'язки з місцевими школами.

У Чаплинці краєзнавчий рух очолила Балабан Олена Василівна, вчителька історії. Особливу увагу дослідниці привертало стародавнє городище, яке місцеве населення називали «Бурти», де 2001 року експедиція археологічної інспекції Черкаської ОДА під керівництвом Олександра Назарова провела розкопки та знайшла 8 поховань, які відносяться до різних епох, більшість – до епохи бронзи. Зокрема, знайдено парне дитяче поховання, біля якого лежав посуд малої форми культового призначення. Центральне поховання, яке відносять до ранньо-скіфського періоду, датується VI століттям до нашої ери.

У 60 роках розпочинають роботу загони юних слідопитів. Вони були створені в кожній школі району. Музейні експонати, зібрані школярами двох лисянських шкіл, були передані до районного краєзнавчого музею.

У 70-80 роках лисянський навчальний заклад провадив серйозну роботу щодо вивчення історії школи, були зібрані відомості про перших її учителів, фото учнів початку ХХ століття, приміщень школи, акумульовані спогади випускників школи, вчителів, жителів Лисянщини. Серед краєзнавців – учителі Лисянської школи № 1 – Даценко О. М., Цокало В. Я., Король Н. В., Вайшіс О. А., Савінова С. В.

Протягом останніх десятиліть НВК став дослідницьким майданчиком із вивчення історії, етнографії, фольклору рідного краю. Так, під керівництвом Вайшіс О. А. учні досліджували: «Національні меншини Лисянщини. Історія виникнення єврейської общини» – Вікторія Мельничук; «Видатні люди єврейської нації, уродженці Лисянщини» – Ольга Котляр; «Єврейські табори праці на Лисянщині в роки Другої світової війни» – Олександра Костенко.

Учні Савінової С. В. досліджували: «Окупаційний режим на території Лисянського району та боротьба народних месників проти нацистського

«нового порядку» (Ціломудра Яна); «Морально-психологічний стан населення в роки нацистської окупації» (Бондаренко Олександра); «Від народного училища – до середньої школи» (Савінова Юлія).

Під керівництвом Гопик О.І. учні досліджували: «Назви страв у говірці смт Лисянки» (Ганжа Юлія); «Назва посуду та кухонного начиння в говірці смт. Лисянки» (Шаламай Єлизавета); Назви весільних обрядів у говірці смт Лисянки» (Джура Яна).

Вчитель образотворчого мистецтва Левківська Т. І. була науковим керівником досліджень: «Атласні стрічки в побуті та обрядах Лисянщини» Романа Перехреста та «Іван Макуха-Макушенко – видатний український майстер і вчитель» Маргарити Коваль.

Учениця Бровченко Н. І. Савінова Юлія стала переможцем Всеукраїнського конкурсу «Об'єднаймося ж, брати мої» з роботою «Історія створення Лисянського НВК» та фіналістом V Всеукраїнського конкурсу «Непізнана історія мого краю» з теми: «Його поезія – натягнута струна, що обірвалась в середині слова» про поета-футуриста із села Верещаки Івана Маловічка.

Аналіз дослідження свідчить, що краєзнавчий рух у школах Лисянщини був першоосною розвитку краєзнавства в цілому. З часу заснування шкіл у регіоні, світське вчительство прививало школярам інтерес до історичного минулого краю, залучало до збору фольклорного матеріалу. Шкільне краєзнавство пізнало на собі всі перипетії історії нашої держави: заборони російського царизму, тоталітарний тиск радянської доби, перші кроки періоду перебудови. Нині учні шкіл, у тому числі і Лисянського навчально-виховного комплексу, вивчають історію краю через роботу в краєзнавчих гуртках, написання науково-дослідницьких робіт, участь у конкурсах краєзнавчого характеру; працюють у музеях, архівах, безпосередньо з очевидцями подій.

Висновки до Розділу II

Краєзнавство – це наука про минуле й сьогодення рідного краю. Краєзнавчий рух на Лисянщині зародився у II половині XIX століття. Не всі періоди становлення та розвитку краю ретельно відображені в історичних джерелах. Але саме за наявними джерелами можемо виокремити періоди розвитку Лисянщини, адже епоха та політика, яку проводили суміжні держави щодо українських земель, наклали відбиток на висвітлення подій.

Розмежовуємо віхи історичного поступу, а отже і етапи розвитку краєзнавства Лисянського краю, за принципом джерел, у яких вони відображені – починаючи від періоду польського панування й до новітньої доби, коли пошуковими розвідками займаються школярі під керівництвом учителів-патріотів.

Серед визначних дослідників-краєзнавців відмічаємо Й. Димінського, організаторів місцевої «Просвіти» М. Янченка, О. Соловієнка, Г. Єдиного, С. Терещенко, А. Кримського, П. Надзуги, М. Лубка, М. Бушина, В. Мельниченка, В. Щербатюка. У сучасний період історію краю досліджує нова генерація пошуковців, серед яких, окрім представників завжди активної шкільної спільноти, виокремлюємо: Олега й Ольгу Березовських, Юрія Вовкотруба, Романа Павленка, Олександра Гаврилюка.

ВИСНОВКИ

Краєзнавчий рух є важливим засобом збереження історії української держави. Національна пам'ять і свідомість – підвалини, на яких базується існування народу як такого. Дбайливий підхід до упорядкування краєзнавчих розвідок особливо важливий зараз, під час запеклої боротьби України за свою незалежність під час російської повномасштабної навали.

Лисянщина – географічний центр України, та частина держави, де розвивався козацький дух, де народився та зростав Тарас Шевченко, де бушували визвольні рухи Коліївщини, а задовго до того формувалося осереддя України поміж впливів суміжних територій та набігів войовничих народів.

Історичний поступ Лисянщини значною мірою можна відслідкувати в доступних історичних та наукових працях як місцевих, так і в дослідженнях тих державних утворень, до яких у різні епохи належали території, що досліджуються. За джерельним принципом, власне, і розмежовуємо краєзнавчі віхи Лисянського краю:

- польський період, що стосується панування тут Речі Посполитої (1569–1793 рр.);
- період у складі Російської імперії (1793–1917 рр.);
- Радянський період, що охоплює 1917–1991 роки;
- період української незалежності.

З роками після здобуття Україною незалежності по'вязуємо найбільший сплеск досліджень місцевих краєзнавців, у яких вони вивчають та висвітлюють окремі аспекти історії Лисянки. Серед них найбільш значними є роботи О. П. Балабан, І. К. Безвершенка, О. М. Березовського, М. І. Бушина, О. О. Вдовиченка, Ю. М. Вовкотруба, О. В. Гаврилюка, І. Л. Горбенка, М. П. Демчука, М. Т. Лавреги, М. П. Лубка, Н. С. Товкач, В. М. Щербатюка та інших.

Але їхні потуги були б неповними без посиленої участі шкільного краєзнавства, яке не припиняє своєї діяльності вже протягом багатьох десятиліть. Як і в давнину, шкільні вчителі напряду причетні до створення музейних кімнат, які поволі стають основою для повноцінних краєзнавчих музеїв. Вони також активно долучають до пошукової роботи своїх вихованців – школярів, які небайдужі до історичних розвідок. Роботи гуртків, олімпіади, Мала академія наук, опитування старожилів та проектна робота – не вичерпний перелік краєзнавчої діяльності у школах Лисянщини, що не дає згаснути зацікавленості молоді у вивченні історії, фольклору, етнокультурології з дослідженням побутово-обрядових особливостей, топоніміки й археології рідного краю.

Національні меншини, окупація під час Другої світової війни, весільні обряди, місцеві страви, персоналістика – тематика краєзнавчого пошуку новітньої генерації лисянських дослідників доволі широка, але ще не повністю розкрита. У подальшому вбачаємо за необхідне більш ретельно дослідити окремі краєзнавчі атракції Лисянщини: місцеві пам'ятки садово-паркового мистецтва, діяльність краєзнавчої спілки «Витоки», історію місцевого Свято-Троїцького монастиря, обрядові й побутові рушники, мозаїки району тощо.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Алепський П. Подорож антиохійського патріарха Макарія в Москву. [Електронний ресурс]. Храм Іллі Пророка. Режим доступу: <http://ilynka.prihod.ru/bibliocat/view/id/38971>
2. Антонович В. Археологічна карта Київської губернії. [Електронний ресурс] / В. Антонович // Електронна книга. Режим доступу:

http://www.nibu.kiev.ua/elfond/ArheologIchna_mapa_KiYivskoYi_gubernIYi/index.html

3. Бантиш-Каменський Д. Історія Малої Росії з часів її приєднання до Російської держави при царі Олексієві Михайловичу [Електронний ресурс] / Д. Бантиш-Каменський // Електронна книга. Режим доступу: <http://books.e-heritage.ru/book/10090175>
4. Безвершенко І. Битва на Синіх Водах / І. Безвершенко // Понад Тікичем. 1994. № 47. С. 2.
5. Безвершенко І. Городище Бурти / І. Безвершенко // Понад Тікичем. 1992. № 86. С. 2.
6. Безвершенко І. Древнє місто: реальність і припущення / І. Безвершенко // Понад Тікичем. 1991. № 47. С. 2.
7. Березовський О. Лисянський козацький полк / О. Березовський // Газета усіх лисян. 2009. №№ 38, 39. С. 3.
8. Боплан Г. Опис України, кількох провінцій Королівства польського, що тягнуться від кордонів Московії до границь Трансільванії, разом з їхніми землями, способом життя і ведення воен. Львів : Каменярь, 1990.
9. Бушин М., Гудачкова Н., Лазуренко В., Лисенко А. Історія Шевченкового краю 1939-2002. Черкаси : Відлуння-Плюс, 2003. 188 с.
10. Бушин М. Черкаський край в особах. 1941-2001: Лисянщина. Черкаси : Відлуння-Плюс, 2002. 188 с.
11. Гаврилюк О. Проект «Родинний маєток Хмельницьких – Монастирок». Шлях до реалізації. / О. Гаврилюк // Понад Тікичем. 2010. № 77. С. 3.
12. Грушевський М. Хмельниччина в розцвіті. Київ, 1922. 273 с.
13. Вдовиченко О. Село на нашій Україні. Київ : Синопис, 2009. С. 5.
14. Власюк П. Спогади про школу, 1972. Матеріали Лисянського НВК.

- 15.Задніпровський І. І село тепер не те, і не ті його люди / І. Задніпровський // Червоний Жовтень. 1958. № 58. С. 2.
- 16.Коваленко І. Знайома-незнайома Лисянка / І. Коваленко // Газета усіх лисян. 2009. № 44. С. 2.
- 17.Кондратюк І. Історія Лисянщини. Матеріали Лисянського краєзнавчого музею.
- 18.Костриця М. З історії становлення шкільного географічного краєзнавства в Україні // Краєзнавство. Географія. Туризм. 2001. № 7. С. 75-76.
- 19.Край козацький. Довідник з історії Лисянщини // Щербатюк В., Березовський О. Київ : Наукова думка, 2004. 408 с.
- 20.Кучеренко В. Лисянський район за сорок років / В. Кучеренко // Червоний Жовтень. 1957. № 86.
- 21.Лубко М. Вчитель, лікар, народознавець / М. Лубко // Понад Тікичем. 1998. № 75.
- 22.Лубко М. Знаменитий і багатолюдний град: нариси лисянської історії. Полтава : Вісті, 1998. С. 37, 91, 264.
- 23.Мельниченко В. Краєзнавство Черкащини: сторінки історії. Черкаси : Вертикаль, 2010. С. 33.
- 24.Мондзелевський Е. Коротка історія Лисянського костелу св. Йосипа Обручника / Е. Мондзелевський // Фастів Інфо. 2018. № 51. С. 2-3.
- 25.Наш рідний край. Хрестоматія // Кузьмінський А., Суховершко Г., Чудновський В. Київ : Молодь, 1993. С. 87.
- 26.Павінський А., Яблоновський О. Історичні джерела. Польща XVI століття. Т. 22. [Електронний ресурс] Цифрова бібліотека Великої Польщі. Режим доступу: <http://www.wbc.poznan.pl/dlibra/doccontent>
- 27.Пам'ятна книга Київської губернії. 1900 рік. [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://history.org.ua/LiberUA/SpNasMestKG_1900/

28. Похилевич Л. Сказання про поселення Київської губернії, або Статистичні, історичні й церковні нотатки про всі села, містечка і міста, що знаходяться в межах губернії. Біла Церква. 2009. 152 с.
29. Сербін Г. День учителя / Г. Сербін // Червоний Жовтень. 1949. № 85. С. 2.
30. Спілка «Витоки» у краєзнавчому русі України: досягнення і перспективи / Упор. М. Бушин, В. Щербатюк. Черкаси : Ваш дім, 2004.
31. Старицький М. Останні орли. Львів : Каменяр. 1990. С. 35.
32. Сулімерський Ф., Хлебовський Б., Валєвський В. Географічний словник Королівства Польщі та інших слов'янських країн. Т.5. [Електронний ресурс] Цифрова бібліотека Великої Польщі. Режим доступу: http://dir.icm.edu.pl/Slownik_geograficzny/Tom_V/308
33. Ткаченко Д. Минуле і сучасне Кам'яного Броду / Д. Ткаченко // Червоний Жовтень. 1957. № 76. С. 2.
34. Туречек В. Події на Лисянщині в 1918 році / В. Туречек // Червоний Жовтень. 1957. № 81. С. 2.
35. Туречек В. Події 1905-1907 років на Лисянщині / В. Туречек // Червоний Жовтень. 1960. № 90. С. 2.
36. Україна була його любов'ю : спогади про Іллю Шульгу. Вінниця : О. Власюк, 2003.
37. Щербатюк В., Беззубець., Безрідна К. та ін. Край козацький. Довідник з історії Лисянщини. Київ : Наукова думка, 2004.
38. Щербатюк В., Березовський О. З історії сіл Лисянщини / В. Щербатюк, О. Березовський // Понад Тікичем. 2003. № 88. С. 3.
39. Щербатюк В. Історія регіонів України: Лисянщина. Київ : Логос, 2002. 170 с.
40. Щербатюк В. Яких пісень співали в Ріпках / В. Щербатюк / Понад Тікичем. 1999. № 34. С. 2.

41.Щербина М. Топонімічні легенди та перекази Черкащини. Режим доступу: <http://nsku.ua>